

Закладений у телебаченні соціально-педагогічний потенціал повинний бути спрямований на культуротворення, розвиток пізнавальних потреб та інтересів, соціальних якостей, національної свідомості, громадянської гідності, сприяти розповсюдженню загальнолюдських цінностей, всебічно допомагати розвитку всіх компонентів соціального становлення студентів.

На рівні телеорганізацій йдеться про створення спеціального органу, уповноваженням якого було б здійснення соціально-педагогічного контролю за діяльністю телебачення.

Отже, представлена модель змінює місце і суб'єкта соціального становлення під впливом телебачення, і самого телебачення. Це положення припускає, з одного боку, активну соціальну мотивацію студента, інтерес до сфер соціальної дійсності, вміння адекватно використовувати телепрограми, а з іншого, соціально-педагогічну діяльність телебачення.

Стаття не вичерпує усіх можливостей вирішення зазначеної проблеми. Дослідження може бути продовжено в напрямку подальшого удосконалення методик формування як телеінформаційної культури студентів, так і соціально-педагогічної культури працівників телебачення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баришполець О. Чинники впливу засобів масової інформації на аудиторію // Соціальна психологія. – 2006. – № 6. – С. 153-163.
2. Вернадский В. Биосфера и ноосфера. – М.: Наука, 1989. – 261 с.
3. Зазнобина Л. Проект стандарта медиаобразования, интегрированного в гуманитарные и естественнонаучные дисциплины начального и среднего общего образования. – М.: Владос-Пресс, 1999. – 40 с.
4. Корконосенко С. Преподаем журналистику. Профессиональное и массовое медиаобразование: Учеб. пособ. – СПб.: Изд-во Михайлова В., 2004. – 240 с.
5. Лихачев Д. Экология культуры // Прошлое – будущему. – Л.: Наука, 1985. – С. 50-62.
6. Мудрик А. Социализация человека: учебное пособие для вузов. – М.: Академия, 2004. – 304 с.
7. Мицишин І., Троханяк Н. Медіаосвіта як засіб формування медіакультури сучасної молоді // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. – 2006. – Вип. 21. – Ч. 1. – С. 161-166.
8. Потятиник Б. МЕДІА: ключі до розуміння. – Львів: ПАіС, 2004. – 310 с.
9. Рижанова А. Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті: Автореф... д-ра пед. н.: 13.00.05: Луганськ, 2005. – 44 с.
10. Харчев А. Социология воспитания (о некоторых актуальных проблемах воспитания личности). – М.: Политиздат, 1990. – 222 с.
11. Шведова Я. Соціальне становлення особистості студента під впливом телебачення // Наукові записки кафедри педагогіки ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2006. – № 15. – С. 223-230.

УДК 378. 147.87

КЕРУВАННЯ САМОСТІЙНОЮ РОБОТОЮ СТУДЕНТІВ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Шевченко Н.Ф., д. психол. н., професор, *Шевченко А.І., д. мед. н., професор

*Запорізький національний університет, *Запорізький державний медичний університет*

Стаття розкриває специфіку самостійної роботи студентів вищих навчальних закладів. Наголошується на необхідності керування цією формою позааудиторної організації навчального процесу.

Ключові слова: самостійна робота, навчальний процес, засвоєння навчального матеріалу, навчальні дії.

Шевченко Н.Ф., *Шевченко А.И. РУКОВОДСТВО САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТОЙ СТУДЕНТОВ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ / Запорожский национальный университет, Запорожский государственный медицинский университет, Украина.

Статья раскрывает специфику самостоятельной работы студентов высших учебных заведений. Сделан акцент на необходимости управления этой формой внеаудиторной организации учебного процесса.

Ключевые слова: самостоятельная работа, учебный процесс, усвоение учебного материала, учебные действия.

Shevchenko N.F., *Shevchenko A.I. GUIDANCE OF HIGH SCHOOLS STUDENTS' INDEPENDENT WORK / Zaporizhzhya National University, Zaporizhzhya State Medical University, Ukraine.

The article deals with the specific of high schools students' independent work. An accent is done on the necessity of management of this form of extracurricular organization of educational process.

Key words: students' independent work, educational process, learning of educational material, educational actions.

Система фахової підготовки спеціалістів у вищих навчальних закладах періодично зазнає змін відповідно до соціально-економічних перетворень. Метою вищої освіти сьогодні є "підготовка фахівців, здатних забезпечити перехід від індустріального до інформаційно-технологічного суспільства через новаторство в навчанні, вихованні і науково-методичній роботі" [6, 241].

Для того, щоб окреслити шляхи оновлення системи сучасної вищої освіти, необхідно проаналізувати організацію навчального процесу, виявити в ньому ефективні, "працюючі" структурні елементи, а також малоефективні, такі, що не забезпечують належного освітнього рівня.

Підготовка фахівців у вищих навчальних закладах забезпечується професійними освітніми програмами, на основі яких розробляються навчальні плани. Навчальний план підготовки фахівця визначає відповідний зміст, структуру, обсяг навчального матеріалу, а також послідовність засвоєння навчальних дисциплін, форми проведення навчальних занять і контрольних заходів. Він містить різні форми організації навчального процесу: аудиторні заняття – лекції, семінари, практичні або лабораторні заняття, контрольні заходи, а також позааудиторні заняття, до яких належить самостійна робота студентів. Навчальний план регламентує і час навчання сучасного студента – 9 годин на день, 54 години на тиждень, враховуючи всі форми навчальних робіт. Загальний обсяг навчальних годин плану забезпечує, отже, відповідну підготовку фахівця певної кваліфікації. Така загальна схема навчання студентів у вищому навчальному закладі.

Звернемо увагу на таку особливість навчального плану, як розподіл загального обсягу навчального навантаження студентів на аудиторну і самостійну роботу. В існуючих навчальних планах ці форми навчання, як правило, подані в рівній пропорції: половина навчальних годин відводиться для роботи в аудиторії, друга половина – на самостійну роботу (поза аудиторією). Наприклад, якщо загальний обсяг навчального навантаження в підготовці бакалавра складає близько 7200 годин, то на аудиторну і самостійну роботу відводиться відповідно по 3600 годин.

Відзначимо також, що в навчально-методичній літературі помітна тенденція до скорочення в навчальних планах аудиторних годин і збільшення годин, відведених на самостійну роботу (до 60% навчального часу) [2, 243]. Проте необхідно зазначити, що ці частини навчального плану мають різний ступінь визначеності щодо організації навчального матеріалу і для самих студентів, і для викладачів.

Метою нашої статті є розкриття специфіки самостійної роботи студентів та необхідності керування цією формою позааудиторної організації навчального процесу у вищих навчальних закладах.

Що стосується змісту і організації аудиторних занять, то про них у студентів складається достатньо чітке уявлення відносно характеру власної навчальної діяльності, дій викладача, специфіки кожного виду занять (лекційних, лабораторних, практичних, семінарських, ін.). Хоча досліджувати ці уявлення (особливо в студентів молодших курсів) необхідно. Дослідження індивідуального досвіду учіння студентів на початку фахової підготовки у вищому навчальному закладі та включення його в систему формування навчальних дій може стати основою для продуктивної навчальної дії суб'єктів навчання.

Відзначимо, що аудиторні заняття найбільшою мірою організовані для студентів "зовнішніми" рамками навчального процесу, розкладом занять. У цьому випадку самоорганізація навчальної діяльності зводиться в студентів тільки до акуратних відвідин аудиторних занять, сприйняття навчального матеріалу, участі в практичній роботі. Викладач може спостерігати активність студента безпосередньо на занятті, оцінювати рівень його актуальної підготовленості, зацікавленість у навчальній роботі загалом. Для студентів обсяг навчального матеріалу визначений викладачем і обмежений тимчасовими рамками навчального заняття.

Що ж до самостійної роботи, то ця форма навчання менш "прозора" як для викладача, так і для самого студента. Студенти ставляться до самостійної роботи "не як до основного способу засвоєння знань, а як до деякого додатку до основного – аудиторних занять" [1, 242].

Нагадаємо, що в плані підготовки на самостійне засвоєння навчального матеріалу відводиться половина загального обсягу навчальних годин. Ця значна частина навчального навантаження також повинна мати чітку визначеність відносно свого змісту і організації. Здавалося б, самостійна робота студента з окремих дисциплін представлена в робочих навчальних програмах, викладач визначає її обсяг і зміст.

Проте тут виявляється цілий ряд проблем, які, на нашу думку, потребують особливої уваги, якщо керуватися метою забезпечення оптимальної організації навчального процесу в підготовці фахівців.

Традиційно самостійна робота визначається як "основний спосіб освоєння студентами навчального матеріалу без участі викладача, а також час, вільний від обов'язкових навчальних занять" [2, 320].

Специфічні риси самостійної роботи детальніше розкриваються в такому визначенні: "...форма навчання, в якій студент засвоює необхідні знання, опановує вміннями і навиками, навчається планомірно і систематично працювати, мислити, формує свій стиль розумової діяльності" [3, 376].

Самостійна робота студентів у вищому навчальному закладі традиційно включає такі види навчальної діяльності:

- вивчення навчальної літератури за темами, пошук додаткової літератури;
- конспектування, складання планів, тез;
- кодування інформації (складання схем, таблиць, графіків);
- написання рефератів, доповідей, оглядів, звітів;
- підготовка повідомлень до семінарських занять;
- виконання вправ, розв'язування задач;
- виконання письмових контрольних, лабораторних робіт;
- виконання завдань за допомогою комп'ютера та ін. [6, 156].

Вважається, що студенти на момент вступу до навчального закладу достатньо обізнані про такі види навчальної діяльності, і мають певні навички, що дозволяють ефективно розв'язувати навчальні задачі.

Насправді, це часто залишається невідомим для студента: у його досвіді не було подібної навчальної ситуації, з її особливою формою взаємодії, вимогами до когнітивних умінь, самоорганізації і особистої відповідальності. Студентам-початківцям ще тільки належить прояснити свої можливості в учбовій діяльності. Для них зовсім не очевидно, що "можна навчитися вирішувати математичні, фізичні і інші завдання і не уміти при цьому ефективно вчитися" [8, 38].

Як виражено в студентів вміння вчитися викладачеві також невідомо. Дуже часто це з'ясується тільки на найближчій сесії за результатом підготовки до іспиту. На лекційних заняттях викладачеві досить важко визначити рівень навчальних умінь студентів, зрозумілішою картина стає на практичних і семінарських заняттях.

На нашу думку, для оптимальної організації і управління самостійною роботою студентів обов'язковим є вивчення індивідуальних особливостей навчальної діяльності студентів. Тільки на підставі цих даних викладач може дізнатися, яким чином студент уміє організувати виконання конкретного завдання, які навчальні дії та операції є у нього в арсеналі, якими прийомами він повинен ще опанувати.

Разом із тим, важливо розібратися, чи дійсно самим студентам необхідне керівництво і управління викладачем їхньою самостійною роботою. Можливо, що вміння вчитися, тобто опанувати необхідними навчальними діями і операціями, здатність до самоорганізації формується сама собою у студентів в ході розв'язування навчальних задач. Можливо також, що ініціатива формування навчальних умінь повинна належати саме тому, хто вчиться. Крім того, якщо студент і потребує допомоги викладача, то можливо, тільки на початку свого навчання.

Як показують проведені дослідження, "невтручання" у самостійну навчальну діяльність студентів, відсутність цілеспрямованої організації і контролю якості учіння і його результатів майже завжди призводить до відсутності або недостатнього рівня розвитку самоорганізації навчальної діяльності в студентів. На думку В.Я.Ляудіс, "студентів необхідно спеціально готувати, підвищуючи рівень саморегуляції учіння, до можливості продуктивного використання не тільки часу, що спеціально звільняється для самостійної роботи, але й вільного часу" [8, 218]. Б.Ц.Бадмаєв говорить про "програмування самостійної учбової роботи" студентів [1, 253].

В умовах же стихійного формування учіння рівень усвідомлення і виділення студентами і самих завдань, і способів виконання навчальних дій є досить низьким, таким, що не забезпечує саморегуляцію учіння.

Необхідність організації і управління навчальними діями виникає з перших кроків навчання у вищому навчальному закладі. Але, оскільки конкретні цілі і завдання, які ставляться перед студентом на різних етапах навчального процесу, послідовно змінюються, то, очевидно, що навчання учінню – це "не одноразовий захід, а робота, що постійно йде, протягом всього періоду навчання у вищій школі" [8, 220].

Що стосується управління учінням, то в навчально-методичній літературі наголошується закономірність: чим більшою є міра управління, тим нижче є рівень самостійності в діяльності студентів; чим меншою є міра управління, тим вище рівень самостійності. Проте як за високою, так і за низькою межею управління активність і самостійність студентів виявляються низькими [5, 316]. Отже, викладачеві важливо визначити оптимальну міру управління самостійною діяльністю студентів.

На нашу думку, забезпечити високий рівень професійного навчання у вищому навчальному закладі можна за умови вирішення ряду завдань:

- визначити місце самостійної роботи в навчальній діяльності студентів;
- означити необхідний комплекс навчальних дій для реалізації ефективної самостійної роботи;
- вказати роль викладача в її організації і управлінні;
- намітити шляхи спільної діяльності викладача і студентів для формування саморегуляції студентів у процесі навчання;
- організувати систему навчальних завдань і контролю, що формує навчальні дії студентів для реалізації самостійної навчальної діяльності.

Для того, щоб уточнити, конкретизувати ці завдання, потрібно проаналізувати зміст виділених видів самостійної роботи з погляду вимог щодо навчальних навичок, що пред'являються, і реальних можливостей студентів.

Центральне місце в позааудиторній самостійній підготовці студентів посідає, мабуть, підготовка до семінарських та практичних занять. Необхідно проаналізувати структуру і організацію студентами цього виду навчальної діяльності в час, відведений на її підготовку.

Відзначимо, що основним видом передавання знань студентам є тексти підручників і навчальних посібників. З'ясування змісту навчального матеріалу з тексту включає три види дій – читання і декодування початкового змісту, переробку і з'ясування змісту, фіксацію (конспектування) переробленого матеріалу.

Для того, щоб означити наявні в реальній навчальній діяльності проблеми, які пов'язані з такою навчальною дією, як читання, необхідно досліджувати уявлення студентів і викладачів про цю, на перший погляд, просту дію.

Студенти не мають уявлень щодо своїх можливостей в реалізації читання навчальної літератури. Наприклад, кількісний показник (обсяг) прочитаного тексту в опитаних нами студентів важко вказати. Студенти не знають, яка швидкість прочитання ними тексту, скільки сторінок вони можуть прочитати за 1 годину, практично не співвідносять складність тексту з часом його освоєння.

Проблеми, що виникають через незнання студентами своїх можливостей читання навчальної літератури, очевидні.

По-перше, організувати ефективну самостійну роботу практично неможливо, оскільки студент не знає, скільки йому знадобиться часу навіть на просте прочитання тексту, не кажучи про його засвоєння. Розподілити загальний обсяг читання навчального матеріалу поміж усіма виучуваними дисциплінами тижневого навчального навантаження також неможливий. Говорити про планомірно розподілену, а тому ефективну самостійну роботу студента в такому разі не доводиться.

По-друге, розуміння можливостей студентів щодо читання відсутнє і у викладачів: не відома середня швидкість прочитання навчального матеріалу, наприклад, у конкретної групи студентів. Це нерозуміння створює проблему визначення оптимального обсягу завдань для самостійної підготовки. Звичайно, можна думати, що чим більше навчального матеріалу для підготовки семінарського заняття, тим краще. Але такий підхід, швидше за все, зумовлює зниження глибини осмислення навчального матеріалу. Крім того, відсутнє уявлення про загальне навчальне навантаження в студентів про самостійну роботу з усіх дисциплін, не зрозуміло, який її реальний обсяг.

Відсутність у викладачів уявлення про реальні можливості студентів у засвоєнні навчального матеріалу може призвести до ситуації, коли невиправдано великий його обсяг просто "відлякує" недбайливих студентів ("все одно це все не прочитати"), а старанні студенти будуть фрустрованими через неможливість реального виконання роботи.

Очевидно, що навіть просте дослідження швидкості читання студентів може допомогти організувати роботу з самостійного засвоєння навчального матеріалу ефективніше.

Що стосується розрахунку обсягу завдань для підготовки, то, на думку В.Н.Карандашева, "тривалість підготовки студента до семінару повинна приблизно відповідати тривалості самого семінару, тобто складати дві академічні години", враховуючи співвідношення навчального часу, що відводиться на аудиторні і самостійні заняття з навчальної дисципліни [4, 133].

Так можна визначити оптимальний обсяг навчального матеріалу для самостійного вивчення, виходячи з середньої швидкості читання в навчальній групі. Такий більш реалістичний підхід викладача до визначення обсягу навчального матеріалу для самостійного освоєння знижує формальне ставлення до самостійної навчальної діяльності студентів і дає можливість підвищити рівень його засвоєння.

Декодування наукового тексту також нерідко викликає труднощі в студентів через відсутність необхідного запасу навіть не спеціальної, але загальнонаукової лексики. Наприклад, слова *категорія, критерій, парадигма, принцип, метод, механізм, чинник* прочитуються студентами без належного осмислення, без уточнення дійсного значення цих, здавалося б, відомих їм слів. Проте наше спеціальне дослідження виявляє значну міру неточності розуміння їх значення: із сорока запропонованих студентам слів загальнонаукової лексики тільки дев'ять були визначені достатньо точно. Ймовірно, необхідно організувати навчальну роботу, спрямовану на активне засвоєння загальнонаукової лексики, що може стати основою достовірно наукових уявлень студентів. Ця спеціально організована робота могла б створити умови для формування навчальних дій, що забезпечують глибше засвоєння навчального матеріалу.

Можливості засвоєння студентами змісту навчальних текстів також вимагають вивчення. Часто залишається невідомим, чи вміє студент виділяти склад і систему змісту навчальних текстів, чи знайомий він із операціями ознайомлювального читання, а також, яким чином він здійснює ретельне суцільне читання. Крім того, дії по розумінню змісту тексту включають тематичну систематизацію змісту, аналіз кожного виду змісту (фактичного, теоретичного, методологічного).

Оволодіння цими навчальними діями і операціями дають можливість зведення змісту великих смислових одиниць до узагальненого істотного змісту. Як зауважила В.Я. Ляудіс, "можна з упевненістю сказати, що в наукових текстах без навиків такого роду аналізу повноцінне розуміння їх змісту є неможливим" [8, 49].

Діагностика навчальних умінь з освоєння і розуміння змісту навчального і наукового тексту і їх формування є необхідною передумовою для ефективної організації самостійної роботи самими студентами. Управління учбовою діяльністю студентів з боку викладача здійснюється за допомогою контролю результатів дій переробки і розуміння змісту. Наприклад, студенти самостійно освоюють навчальний матеріал, виділяють у тексті структуру і послідовність конкретного змісту, а потім детально аналізують на занятті рівень виконання своєї роботи. Аналіз навчальних дій на занятті, у свою чергу, є основою формування самоконтролю, який є істотним компонентом саморегуляції навчальної діяльності учня.

Завершальною дією розуміння змісту тексту є його фіксація, конспектування, яке є скороченим викладом тексту в його тематичній структурі і основних положеннях.

Оцінити ефективність самостійного конспектування студентам достатньо важко, їх уявлення про цю дію обмежується, як правило, виписуванням цитат з тексту. Тому необхідно визначити для студентів елементи ефективного конспектування: фіксація тематичної структури тексту, план викладення матеріалу в тексті, викладення основних положень тексту у вигляді тез.

Навчальні дії, пов'язані з кодуванням інформації, – складання схем, таблиць, графіків – також повинні бути опановані під керівництвом викладача за допомогою відповідних учбових завдань. Сформоване вміння кодувати навчальну інформацію дуже оптимізує самостійну роботу в цілому, робить її компактною.

Реалізуючи в самостійній роботі навчальні дії щодо засвоєння знань, студенти часто не знають індикаторів необхідного рівня оволодіння цими знаннями. Тому дії відпрацювання і освоєння навчального матеріалу, що забезпечують його розуміння, також повинні бути позначені для студентів і організовані умови для формування відповідного навичку. Прийоми, способи і операції, за допомогою яких відбувається освоєння матеріалу, можуть бути виявлені самими студентами за допомогою викладача. У такій спільній навчальній діяльності встановлюється, що оптимальним результатом самостійної роботи є знання, відтворене без опори на текст, включене в розв'язування різних задач, або дій, правильно і легко здійснюване як практичний або інтелектуальний навик.

Отже, засвоєння студентами змісту учбових дій і операцій, визначення необхідного і достатнього комплексу навчальних умінь і навичок, виділення способів контролю освоєння матеріалу і критеріїв оцінювання рівня оволодіння знаннями є важливою умовою переходу від спільної з викладачем діяльності до самоорганізації і самоврядування в учбовій діяльності.

Розраховувати на ефективність самостійної роботи студентів, на нашу думку, можна в тому випадку, якщо студенти ознайомлені зі змістом і структурою власне учбових дій, забезпечені умовами їх формування і контролем, знайомі з прийомами самоврядування і організації часу свого життя.

У навчально-методичній літературі наголошується, що опанування навчальною дією можна здійснювати шляхом побудови спеціального курсу навчання або в рамках дисциплін. Найбільш дієвим навчання вважається при поєднанні обох цих шляхів [8; 6; 7]. Високий рівень самостійності в організації своєї навчальної діяльності – так може бути позначений результат подібного навчання студентів.

У випадку, коли студенти не отримують рекомендацій щодо організації своєї навчальної діяльності, не оперують необхідними спеціальними навчальними діями, не мають навчально-методичних посібників із питань організації самостійних занять, сподіватись на ефективну самостійну роботу, марно.

Самостійна робота студентів як повноцінна частина навчального плану і найважливіший елемент процесу навчання повинна бути також чітко організована, як і аудиторна навчальна робота. Інакше професійна підготовка фахівців практично забезпечується тільки половиною всього обсягу навчального навантаження, що, безумовно, призводить до зниження якості цієї підготовки.

Було б несправедливо думати, що формування учбової діяльності студентів – завдання самих студентів. Очевидно, що реалізація постійної програми навчання передбачає "готовність викладачів усіх дисциплін у ході навчання створювати ситуації розв'язання власне навчальних завдань, формувати узагальнені вміння вчитися читати наукову літературу, будувати наукове пояснення, вирішувати різного роду інтелектуальні та мнемічні завдання" [8, 219].

Як показують психолого-педагогічні дослідження, ступінь усвідомлення і самоврядування навчальної діяльності в студентів тісно пов'язаний із повнотою уявлень викладачів про її структуру і способи. Дослідженнями також виявлено, що без усвідомленої постановки завдань її формування в процесі навчання у вищій школі навіть на старших курсах не відбувається перехід до вищих рівнів саморегуляції учіння, не удосконалюється вміння вчитися.

Результатом оптимально організованої навчальної роботи студентів, на думку Б.Ц.Бадмаєва, може стати "максимум потрібних знань при мінімумі витрат часу і енергії, оскільки студент не робитиме нічого вміння вчитися вміння вчитися "зайвого", але і не упустить нічого важливого і потрібного для засвоєння програми" [1, 253].

Допомога викладачів у складанні системи уявлень про продукт своєї навчальної діяльності, мірі сформованості засвоєваних знань і дій може і повинна стати основою ефективності самостійної роботи студентів.

Зацікавленість же у високому рівні професійної підготовки фахівців виявляється на самих різних рівнях: суспільні інститути, освітні установи, безпосередні учасники освітнього процесу – студенти і викладачі – визначають якісну освіту як безперечну цінність, яка є основою конкурентоспроможності сучасного фахівця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бадмаєв Б.Ц. Методика преподавания психологии. – М.: ВЛАДОС, 1999. – 309 с.
2. Вища освіта України і Болонський процес: Навчальний посібник / За редакцією В.Г.Кременя. Авторський колектив: М.Ф.Степко, Я.Я.Болюбаш, В.Д.Шинкарук, В.В.Грубіянко, І.І.Бабін. – Тернопіль: ВЕЖА, 2004. – 384 с.
3. Вітвицька С.С. Основи педагогіки вищої школи: Підручник за модульно-рейтинговою системою навчання для студентів магістратури. – К.: Вища школа, 2006.–384 с.
4. Карандашев В.Н. Методика преподавания психологии: Учебное пособие. – СПб., 2005. – 250 с.
5. Морозов А.В., Чернилевский Д.В. Креативная педагогика и психология: Учебное пособие. – М.: Школа-Пресс, 2004. – 560 с.
6. Педагогіка вищої школи: Навч. посіб. / З.Н.Курлянд, Р.І.Хмельюк, А.В.Семенова та ін.; За ред. З.Н.Курлянд. – К.: Вища школа, 2005. – 399 с.
7. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности: Учеб. пособие для слушателей фак-тов и ин-тов повышения квалификации преподавателей вузов и аспирантов. – М.: Издательский центр Академія, 1995. – 271 с.
8. Формирование учебной деятельности студентов / Под ред. В.Я.Ляудис. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 240 с.